

## کارکرد عناصر قرآنی و اساطیری در اشعار پروین اعتصامی

دکتر علیرضا قوجه‌زاده<sup>۱</sup>

فاطمه نیروی آغمیونی<sup>۲</sup>

زهرا حسینی<sup>۳</sup>

### چکیده

اگر با یک دید کلی در شعر شاعران زن پس از دوران مشروطه نظر کنیم، می‌توان تحولاتی چشمگیر در موقعیت و عملکرد زنان ایران بعد از مشروطه را شاهد بود. زنان در این دوران همراه و هم‌دوش مردان در مراکز سیاسی، فرهنگی و هنری دیده شده‌اند و به مبارزه برخاستند. در این مقاله به بررسی اشعار پروین اعتصامی (شاعر زن) بعد از تحولات عظیم فرهنگی - سیاسی می‌پردازیم تا ببینیم زنان در به پا خیزی احساسات ملی‌گرایانه و مذهبی تا چه اندازه نقش داشته و دارند. یکی از راه‌های تأثیر بر جامعه ملی و مذهبی، تولید محتوای فرهنگی و ارتقای سطح فرهنگ با استفاده از قرآن، احادیث و اسطوره‌ها و داستان‌های تاریخی است. شاعران توانمند ایرانی نیز به خوبی از این موضوع آگاهی داشته‌اند. در این جستار با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و کتابخانه‌ای به بررسی اشعار پروین اعتصامی، شاعر شاخص مشروطه، پرداخته شده است تا تأثیر وی بر اتفاقات و رویدادهای بزرگ فرهنگی آن زمان را نشان دهد. حاصل سخن آن که پروین اعتصامی با استفاده از تلمیحات قرآنی و به پیوند شعر و مذهب در قالب پند و نصیحت به جامعه کمک شایانی کرده و با بهره‌گیری هر دو در ارتقای اخلاق در جامعه خود نقش بسزایی داشته است.

**کلیدواژه‌ها:** تلمیحات، قرآنی، اساطیری، پروین اعتصامی

---

<sup>۱</sup>. استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ورامین - پیشوا، تهران، ایران.

Alirezagojezadeh0914@gmail.com

<sup>۲</sup>. مدرس گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اسلامشهر، تهران، ایران.

fniroee@yahoo.com

<sup>۳</sup>. کارشناسی ارشد گروه زبان و ادبیات فارسی - دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

zahra820h@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۸

## مقدمه

در تاریخ کهن ایران به زن نگاهی معشوقه‌وار داشته‌اند و به آن‌ها به عنوان ابزاری در جهت محکم نمودن پیوند خانوادگی و تولید نسل نظر کرده‌اند (دلریش، ۱۳۷۵: ۱۲۰). قبل از مشروطه از حضور زن در اجتماع و فعالیت‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی او در جامعه جلوگیری می‌شد و این یک سنت حاکم بر جامعه بود که شاعران نیز از این موضوع پیروی می‌کردند. در شعر شاعران پیش از عصر بیداری زن حالت معشوقه، فرمانبردار و مادر بود. اما پس از مشروطه و تحولات اجتماعی و سیاسی ضرورت حضور زنان در جامعه و شرکت آن‌ها در امور اجتماعی تا حدودی پذیرفته شد. تفاوت نقش و حضور زنان در قبل و بعد از مشروطه، چنین است که قبل از مشروطه نقش زنان پوشیده‌تر، غیر مستقیم‌تر و محدودتر ولی از نظر کیفی در حد بالایی قرار داشت. بعد از مشروطه، حضور زن آشکارتر، مستقیم‌تر و گسترده‌تر شد و از جهت کمی رشد قابل ملاحظه‌ای پیدا کرد (توانا، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۲۷).

به دلیل فقر فرهنگی و اقتصادی پیش از مشروطه و همچنین نبود تعلیم و تربیت فراگیر ازدواج دختران در سنین پایین دیده می‌شد. پس از مشروطه و همگام با تحولات اجتماعی و فرهنگی اعتراضات به این نوع ازدواج نیز افزایش یافت و شاعران نیز به تبع این موضوع با آن به مخالفت برخاستند. مسئله آموزش زنان نیز در این دوران مطرح شد. در دوران قاجار امکان تحصیل برای زنان بسیار محدود بود. در باور عموم مردم باسوادی زنان مخالف اسلام و برای جامعه خطرناک بود. در صورتی که اسلام آموزش، سواد و دانش را چه برای مرد و چه زن امری واجب دانسته و در قرآن و احادیث پیامبر و امامان نیز بارها بر آن تأکید شده است اما باور آن روز جامعه چنین بود که زنان نمی‌توانند باسواد شوند و مغز آنان قدرت پذیرش دانش را ندارد. باسوادی و دانش زنان نوعی ننگ محسوب می‌شد و بسیاری از زنان باسواد، آن را پنهان می‌کردند. در اواخر دوره قاجار و زمان مشروطه و پس از آن، برخی از فعالان حقوق زنان تصمیم گرفتند که مدرسه‌های دخترانه بسازند. البته این امر با مخالفت سنت‌گرایان مواجه شد اما مخالف آن‌ها نتیجه چندان نداشت و تعدادی مدارس دخترانه ساخته شد که مسئله آموزش زنان را در پی داشت این یکی از موضوعاتی بود که شاعران مشروطه بدان پرداختند و این امر را سبب برابری اجتماعی در حق زنان به‌شمار می‌آوردند. با بررسی این تحولات جامعه در دوران مشروطه به این نکته پی خواهیم برد که به مرور زمان و با آگاه شدن زنان و همچنین نیاز به آنان در اجتماع کم‌کم اوضاع زنان دگرگون شد. به صورتی که مطالبات زنان از حق آموزش صرف به حرکت جمعی و مشارکت زنان در کلیه امور مملکتی گسترش یافت و با وجود تمام مشکلات و موانع، زنان و به‌ویژه افراد برجسته فرهنگی این دوره خواستار

جنبش و تغییر به‌خصوص در زمینه نگاه به زن بودند و تلاش می‌کردند که بتوانند فعالیت بیشتر زنان و برابری کار و حضور اجتماعی فعال را پی‌ریزی کنند. در گذر زمان و به مرور این خواسته تبدیل به مطالبات ملی شد و تحولات پس از خود را به وجود آورد. در این بین افراد بی‌شماری از جامعه مردان مانند شاعران برجسته مشروطه (ایرج میزرا، ملک الشعرای بهار و نسیم شمال و...) و سیاستمداران آن زمان با داشتن نگرش‌های متفاوت سیاسی از این جنبش حمایت کرده و در کنار دیگر مطالبات اقتصادی و سیاسی بدان نیز پرداختند. ادبیاتی که در سال‌های مشروطه پا گرفت و به ادبیات بیداری شهرت یافت در تمام ابعاد اجتماعی دخیل شد. درخواستن عدالت سیاسی و اجتماعی، دربرپایی مجلس و قانون اساسی و حکومت مشروطه، اعتراض به حضور بیگانگان در کشور، ظلم و بیداد شاه و دربار به مردم، همچنین حق آموزش و حضور زنان در جامعه. اما با تمام این اوصاف نمی‌توان از حضور پر رنگ خود زنان در این دوران به آسانی گذر کرد افرادی که با تمام وجود برای آگاهی و اعتلای فرهنگ اجتماعی و سیاسی به مبارزه پرداختند. افرادی مانند پروین اعتصامی با اشعار حماسی و تعلیمی که اقتضای آن زمان بود.

### پیشینه پژوهش

مقاله‌ها و کتاب‌های متعددی درباره‌ی شاعران زن و ویژگی‌های ساختاری و قواعد شعری آن‌ها نوشته شده است از جمله مقاله «نقدساختاری اشعار پروین اعتصامی» نوشته محمد امیر عبیدی و طاهر لاوژه در سال (۱۳۸۹). مقاله «اندیشه فلسفی در شعر پروین اعتصامی» نوشته مهین پناهی در سال (۱۳۸۷).

### اهداف و سؤالات پژوهش

شاعران زن در تمام طول تاریخ ادب فارسی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند و تنها تعداد معدودی توانسته‌اند نام خود را به عنوان یک شاعر در اذهان عموم به جا گذارند. با این تفاسیر در کتاب‌های مربوط به نقد و بررسی اشعار نیز کمتر به ویژگی آثار آن‌ها پرداخته شده است. در سده‌ی اخیر و بعد از مشروطه تا حدودی به شعر زنان نیز بها داده شد و شاعران زن پر آوازه‌ای در همین سال‌ها در عرصه شاعری پر و بال گرفته و رشد نمودند. اما هنوز نیز بعضی جهات شعر آنان ناشناخته مانده و تأثیرات اندیشه و آگاهی بخشی آنان به جامعه هنوز در هاله‌ای از ابهام است. به همین سبب این جستار برآن است تا تلمیحات در شعر پروین اعتصامی که یکی از مهم‌ترین تحولات اجتماعی ایران حضور دارد را بررسی نماید و تأثیرگذاری و زیباشناختی شعر وی را تحلیل نماید تا به جواب سؤالات ذیل دست یابد.

۱- پروین اعتصامی بیشتر برای بیان چه مسائلی از تلمیحات بهره برده‌اند؟

۲- زیباشناختی تلمیحات در آثار وی بیشتر در کدام بخش دیوان است؟

### مبانی نظری

ادبیات فارسی در همه ادوار با آموزه‌های دینی و عناصر اساطیری پیوندی ناگسستنی داشته است. شاعران زن پس از مشروطه با حضور فعال‌تر در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، صدای تازه‌ای در ادبیات معاصر ایران پدید آوردند (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۹۸). در این میان، پروین اعتصامی جایگاهی ویژه دارد؛ زیرا او با بهره‌گیری از عناصر قرآنی، حدیثی و اساطیری توانست پیام‌های اخلاقی و اجتماعی را در قالبی هنری و قابل فهم برای عموم مردم بیان کند (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۷: ۶۲).

### زنان پس از مشروطه و بستر فرهنگی - سیاسی

انقلاب مشروطه را می‌توان نقطه عطفی در تاریخ اجتماعی ایران دانست. زنان در این دوره برای نخستین بار به صورت جدی در مطبوعات، انجمن‌های فرهنگی و حتی مبارزات سیاسی حضور یافتند (آبراهامیان، ۱۳۷۷: ۲۳۴). ادبیات نیز در این میان به ابزاری مهم برای بازتاب خواسته‌های زنان تبدیل شد. شعر پروین اعتصامی را باید در همین بستر تحلیل کرد؛ زیرا او در مقام یک زن شاعر، دغدغه‌های اخلاقی و اجتماعی مردم را بازتاب داده و از زبان شعر برای ارتقای آگاهی بهره برده است.

### عناصر قرآنی در ادبیات فارسی و کارکرد آن‌ها

از سده‌های نخستین، قرآن منبع اصلی الهام برای شاعران فارسی‌زبان بوده است. عناصر قرآنی در اشعار فارسی به صورت اقتباس، تلمیح و تضمین پدیدار شده‌اند و بیشتر در خدمت مفاهیم اخلاقی، عرفانی و اجتماعی قرار گرفته‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۱۱۲). پروین اعتصامی نیز با الهام از آیات و مفاهیم قرآنی، بر عدالت، صداقت، قناعت، صبر و پرهیز از ظلم تأکید کرده است. برای نمونه، داستان‌های قرآنی نظیر یوسف، ایوب و موسی در شعر او بارها به کار رفته‌اند و هر بار حامل پیام اخلاقی ویژه‌ای بوده‌اند (صفوی، ۱۳۸۴: ۱۸۳).

### عناصر اساطیری و کارکرد آن‌ها

اسطوره‌ها بازتابی از حافظه جمعی و فرهنگ دیرین یک ملت‌اند. در ادبیات فارسی، اسطوره‌های ایرانی چون جمشید، سیاوش و ضحاک، و همچنین اسطوره‌های اسلامی و جهانی، ابزار مهمی برای بیان مفاهیم اخلاقی و اجتماعی بوده‌اند (بهار، ۱۳۸۴: ۷۱). پروین اعتصامی با بهره‌گیری از اسطوره، به‌ویژه در قالب حکایت‌ها و گفت‌وگوهای تمثیلی، توانست نقد اجتماعی و اخلاقی خود را در قالبی ملموس عرضه کند. او همانند شاعران کلاسیک، از اسطوره نه به‌عنوان بازگویی داستان، بلکه به‌منظور ارائه الگوهای رفتاری و عبرت‌آموزی بهره برد (الیاده، ۱۳۷۴: ۹۴).

### پیوند عناصر قرآنی و اساطیری در شعر پروین

یکی از ویژگی‌های مهم شعر پروین، پیوند هم‌زمان میان عناصر قرآنی و اساطیری است. این پیوند سبب شده شعر او از یک‌سو با میراث دینی مسلمانان و از سوی دیگر با میراث فرهنگی ایرانیان ارتباط برقرار کند. این هم‌نشینی، شعر پروین را به ابزاری برای اخلاق‌گرایی اجتماعی و دینی تبدیل کرده است. او در قصاید و مثنوی‌های خود با یادکرد از شخصیت‌های قرآنی مانند فرعون و قارون، و اسطوره‌هایی چون ضحاک، ستمگران روزگارش را نقد می‌کند (آزاد، ۱۳۹۰: ۱۴۲).

### کارکردهای عناصر قرآنی و اساطیری در شعر پروین

۱. کارکرد تعلیمی: آموزش اخلاق و تربیت دینی.
۲. کارکرد اجتماعی: نقد نابرابری‌ها و فساد اجتماعی.
۳. کارکرد فرهنگی - ملی: ایجاد پیوند میان میراث دینی و ملی.
۴. کارکرد زیبایی‌شناختی: غنای زبانی و ایجاد تصاویر نو.

### جایگاه پروین اعتصامی در شعر تعلیمی معاصر

شعر تعلیمی در ادب فارسی پیشینه‌ای دیرین دارد و از سنایی و نظامی تا سعدی و مولانا، وظیفه انتقال حکمت، اندرز و اخلاق را بر عهده داشته است (مدرسی، ۱۳۸۹: ۱۱۲). پروین اعتصامی را می‌توان ادامه‌دهنده این سنت در قرن چهاردهم هجری دانست؛ با این تفاوت که او در دورانی به شعر پرداخت که ایران درگیر تحولات مدرن، تغییرات سیاسی و چالش‌های فرهنگی پس از مشروطه بود. بنابراین، کارکرد شعر تعلیمی در آثار او دیگر محدود به حکمت فردی نبود، بلکه بُعد اجتماعی و انتقادی نیز یافت. استفاده او از عناصر قرآنی و اساطیری در همین راستا قابل فهم است: این عناصر پشتوانه مشروعیت اخلاقی و فرهنگی پیام‌های او بودند.

### قرآن، اسطوره و هویت فرهنگی - اجتماعی

هویت فرهنگی جامعه ایرانی در عصر مشروطه برآیند دو میراث اساسی بود: اسلام و قرآن از یک‌سو و اسطوره‌ها و سنت‌های ایرانی از سوی دیگر. بسیاری از متفکران این دوران بر این باور بودند که باید پیوندی میان دین و میراث ملی برقرار کرد تا جامعه بتواند در برابر تغییرات مدرنیزاسیون مقاومت کند (کسروی، ۱۳۶۲: ۹۱). شعر پروین اعتصامی در این زمینه نمونه‌ای روشن است؛ زیرا او با آوردن تلمیحات قرآنی مانند: (داستان حضرت یوسف و ایوب) در کنار اشاره به اساطیر ظلم و عدالت مانند: (ضحاک و جمشید)، نوعی تلفیق فرهنگی ایجاد

می‌کند. این تلفیق، به بازتولید هویتی کمک کرد که هم ریشه در دین داشت و هم در فرهنگ باستانی ایران.

### کارکرد اخلاقی - اجتماعی اشعار پروین

نتیجه اصلی پژوهش نشان می‌دهد که پروین اعتصامی نه فقط شاعر، بلکه **مصلح اخلاقی جامعه** بود. او با بهره‌گیری از عناصر قرآنی و اساطیری، آموزه‌هایی چون عدالت، انصاف، قناعت، مبارزه با ظلم و وفاداری به حقیقت را آموزش می‌داد. این آموزه‌ها در قالب تمثیل، گفت‌وگو و داستان بیان می‌شدند و به‌همین دلیل برای مخاطب عام قابل فهم و اثرگذار بودند (زرین‌کوب، ۱۳۷۹: ۱۵۳). از این منظر، می‌توان گفت که شعر پروین نقش «مدرسه‌ای اخلاقی» را ایفا می‌کرد؛ مدرسه‌ای که به‌ویژه در روزگار آشوب‌های سیاسی پس از مشروطه، نیاز جامعه ایرانی به پند و نصیحت را برآورده می‌ساخت.

### ارتباط عناصر قرآنی و اساطیری با گفتمان زنانه

پروین اعتصامی به‌عنوان زنی شاعر، عناصر قرآنی و اساطیری را نه فقط برای آموزش عمومی، بلکه برای بازنمایی صدای زن ایرانی نیز به‌کار گرفت. در شعر او، «زن» غالباً در مقام مظهر عفاف، عقلانیت و تربیت معرفی می‌شود؛ این بازنمایی بر پایه آموزه‌های قرآنی مانند: (الگو قرار دادن مریم و آسیه) و اساطیری مانند: (داستان فرنگیس یا تهمینه) استوار است. چنین پیوندی، شعر پروین را از سطح فردی به سطح اجتماعی و جنسیتی ارتقاء می‌دهد و نشان می‌دهد که او با شعر خود بخشی از مبارزه زنان ایرانی برای حضور در عرصه‌های اجتماعی بود (طباطبایی، ۱۳۸۲: ۱۰۴).

با افزودن این ابعاد، روشن می‌شود که کارکرد عناصر قرآنی و اساطیری در شعر پروین اعتصامی چندلایه است:

- در سطح **تعلیمی**، انتقال مفاهیم اخلاقی و انسانی؛
- در سطح **اجتماعی**، نقد اوضاع زمانه و مبارزه با فساد و بی‌عدالتی؛
- در سطح **هویت‌ی**، تلفیق دو میراث قرآنی و اساطیری برای بازتولید هویت ایرانی - اسلامی؛
- و در سطح **جنسیتی**، بازنمایی زن ایرانی در چارچوبی اخلاقی و فرهنگی.

مطالعه مبانی نظری نشان می‌دهد که شعر پروین اعتصامی در پیوندی تنگاتنگ با تحولات اجتماعی و فرهنگی عصر مشروطه شکل گرفته است. در این دوران، زنان بیش از پیش در عرصه‌های فرهنگی حضور یافتند و پروین، به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین چهره‌ها، توانست با

بهره‌گیری از عناصر قرآنی و اساطیری، اندیشه‌های اخلاقی و اجتماعی خود را به زبانی هنرمندانه بیان کند. استفاده از این عناصر نه تنها به شعر او بعدی تعلیمی و معنوی بخشید، بلکه آن را به ابزاری برای ارتقای سطح فرهنگ عمومی و بازتاب‌دهنده دغدغه‌های اجتماعی زمانه بدل ساخت. از این منظر، شعر پروین تنها یک بیان فردی یا عاطفی نیست، بلکه متنی اجتماعی و تاریخی است که در بستر تحولات مشروطه، نقشی مهم در بازتعریف هویت فرهنگی ایرانیان و گسترش اخلاق عمومی ایفا کرده است. بنابراین، تحلیل کارکرد عناصر قرآنی و اساطیری در شعر او، هم شناخت عمیق‌تری از اندیشه‌های شاعر به دست می‌دهد و هم بازتابی از دگرگونی‌های اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر مشروطه را روشن می‌سازد.

### بحث و بررسی

فرهنگ دینی به عنوان یکی از دستاوردهای معنوی اسلام به شمار می‌آید. هر فرهنگی برای گسترش و ارتقاء نیاز به عوامل و مقدماتی دارد. از جمله این عوامل می‌توان به آثار هنری و فرهنگی (نوشته‌ها، اشعار و ...) اشاره کرد. شاعران بزرگ از منبع قرآن و احادیث الهام می‌گرفتند تا سخنان و افکار خود را بیان نمایند. تلمیحاتی که در اشعار به کار رفته‌اند در راستای آموزش و بیان خواسته‌های شاعران هستند. نکته قابل ذکر اینکه تلمیح را نه تنها برای آموزش بلکه افزودن زیباشناختی شعر و نشان دادن تسلط و دانش شاعر نیز می‌توان به کار برد. تلمیحات معمولاً به چند صورت در اشعار به کار می‌روند، تلمیحات اساطیری، داستانی و قرآنی. یک تعریف برای تلمیح این است که «اشاره به داستانی در کلام است و دو ژرف ساخت تشبیه و تناسب دارد؛ زیرا اولاً ایجاد رابطه تشبیهی بین مطلب و داستانی و ثانیاً بین اجزای داستان، تناسب وجود دارد» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۱۲). تعریف دیگر «آن است کی الفاظ اندک بر معانی بسیار دلالت کند و لمح جستن برق باشد و لمح یک نظر بود و چون شاعر چنان سازد کی الفاظ اندک او بر معانی بسیار دلالت کند آن را تلمیح خوانند. و این صنعت به نزدیک بلغا پسندیده‌تر از اطناب است» (شمس‌قیس رازی، ۱۳۸۸: ۳۸۳). از این دو تعریف می‌توان چنین نتیجه گرفت که تلمیح یکی از راه‌های افزایش بلاغت و بردن کلام ادبی به سطح بالاتر در آثار ادبی و اشعار بوده است.

### - تلمیحات در اشعار پروین اعتصامی

پیام، مضمون و محتوای هر اثر ادبی و هنری باعث ماندگار شدن یا فراموش شدن ابداع کننده‌ی آن می‌شود. ارزش پیام آثار ادبی و هنری به جهان‌بینی شاعر و هنرمند مربوط است و باید دانست که اغلب جهان‌بینی‌های حاکم بر آثار ادبی برتر جهان که ماندگار شده‌اند، بر پایه‌ی الهیات و وجدان انسانی - اخلاقی بوده‌اند. یکی از شاعرانی که در این عرصه توانست

اشعار خود را بدین سبک ماندگار نماید پروین اعتصامی است. وی یکی از مستقل‌ترین شاعران دوره‌های اخیر و یکی از مؤثرترین آنان بوده است. شعر پروین ترکیبی از خرد، اندرز و دانش همراه با نوعی دل‌سوزی و واکنش در برابر مسائل اطراف است. توجهی که به زندگی فقرا و زحمتکشان در شعر او به چشم می‌خورد باعث برتری آثار او نسبت به هم‌عصرانش است. پروین به دوران کودتا تعلق دارد ولی او را می‌توان از جمله شاعران اواخر زمان مشروطه به حساب آورد که برای بهتر شدن اوضاع آن روز جامعه خود به نقد پرداخت، آن هم در پناه شعر اندرزی و حکمی.

### تلمیحات قرآنی

مریم بسی به نام بود لکن رتبت یکی است مریم عذرا را  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۹)

تلمیح به داستان قرآنی حضرت مریم «مادر حضرت عیسی» دارد که در بیش از بیست سوره و همچنین در بیش از سی آیه آمده است. وی از جانب خدا بدون همسر حضرت عیسی را باردار شد. در قرآن کریم بارها از این بانوی بزرگ سخن به میان آمده و پاکدامنی و عفت و حیا و ایمان و فضایل برجسته اخلاقی او تأیید شده است. به عنوان نمونه در سوره تحریم آیه ۱۲ او به عنوان نمونه و الگو برای تمام مومنان معرفی شده و پاکدامنی و طهارت شرح داده شده است. «وَمَرْيَمُ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتِبَ عَلَيْهَا ذِكْرٌ وَإِلَاقَاتٍ مِّنَ الْقَاتِنِينَ» و همچنین به مریم دختر عمران که دامن خود را پاک نگه داشت، و ما از روح خود در آن دمیدیم؛ و کلمات پروردگار خویش و کتاب‌هایش را تصدیق کرد و از مطیعان [فرمان خدا] بود (تحریم/۱۲). اما کاربرد بیت در اینجا نیز مورد توجه است این بیت شاهد مثالی برای بیت قبل از خود است برای اینکه هر سخنی صداقت کافی برای باور و اعتماد را ندارد.

خود رأی می‌نباش که خودرأیی راند از بهشت، آدم و حوّا را  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۹)

«فَقُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا...» گفتیم: همگی از بهشت فرو آیید...» (بقره/۳۸) اشاره به هبوط انسان از بهشت دارد.

چراغ آسمانی بود عقل اندر سر خاکی زباد عجب کشتیم این چراغ آسمانی را  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۱۴)

اشاره به آفرینش انسان از خاک دارد. براساس قرآن کریم، آدم در زمین و از خاک زمین، آفریده شده است. «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ» (آل عمران/۵۹) در بعضی آیات آمده که خداوند؛ آدم را از خاک و در برخی، از گل چسبناک «طین لارب» (صافات/۱۱) و در جای دیگر از گل خشکی چون سفال «خلق الانسان من صلصال کالفخار» (رحمان/۱۴) آفرید. در صفحات ۱۳۰ و ۱۸۵ ابیاتی در اشاره به آفرینش انسان از خاک وجود دارد.

پروین شاعر تربیت و اخلاق است؛ اما تربیت و اخلاق او مبتنی بر اندیشه‌های عرفانی است. آنچه مطلوب اوست و به اعتقاد او استقرار عدالت و غلبه خیر و محبت را در عالم ممکن می‌سازد، تربیت اخلاقی است که بین ایمان و عمل تعادل به وجود آورد و زندگی انسانی را از حدّ ارضای شهوت‌ها و نیازهای مادی برتر نشان می‌دهد (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۳۶۹ - ۳۷۲) وی تمام تلاش و هم خود را برای بیان این مهم می‌گذارد.

همچو موسی بودن از نور تجلی تابناک  
گفتگوها با خدا در کوه و هامون داشتن  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۸۰)

### تلمیحات قرآنی دیگر

اشاره به داستان حضرت موسی «یدبیضا، نور تجلی، عصای اژدها شده و فرعون» صفحات ۱۰، ۶۷، ۸۰، ۲۲۶، ۲۷۹ و ۲۴۷ که اشاره به رها کردن حضرت موسی در رود نیل توسط مادرش است. داستان پرکاربرد بعدی حضرت سلیمان که در صفحات ۶۷، ۶۹، ۷۸، ۷۹، ۸۹ و ۹۸ و ۲۷۹ آمده است. داستان حضرت ابراهیم (قربانی کردن اسماعیل و گلستان شدن آتش و نمرود) در صفحات ۶۹، ۷۰، ۷۹، ۲۷۹ و ۸۹ - داستان حضرت یوسف (عزیز مصر شدن و پیراهن یوسف و انتظار یعقوب) در صفحات ۱۸ و ۶۷ - داستان بهشت شداد در صفحات ۱۵ و ۶۷ و ۲۷۹ - داستان حضرت مسیح و مریم عذرا صفحه ۹ - داستان طوفان نوح صفحه ۷۹ - گنج قارون صفحه ۶۹.

### تلمیحات تاریخی

تو از پی گوری دوان چو بهرام  
آگه نه که گور از پیات دوان است  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۲۵)

در مدائن میهمان جغد گشتن یک شبی  
پر سشی از دولت نو شیروانی داشتن  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۸۰)

انوشیروان یکی از پادشاه زمان ساسانی است که به عدالت مشهور بوده است پایتخت حکومت وی مدائن بوده که در آنجا قصری بزرگ برای حکومت ساسانیان بوده است. مشهور است که

این ساختمان قصر در زمان تولد پیامبر اسلام ترک برمی‌دارد که نشان از معجزه تولد آن حضرت است. اول بار خاقانی در شعر خود به عبرت گرفتن از ایوان مداین اشاره کرده است و پس از او شاعران دیگری بارها به این مضمون پرداخته‌اند.

### تلمیحات داستانی و اساطیری دیگر

داستان خسرو صفحه ۱۵- داستان انوشیروان و دارا و طاق کسری صفحه ۱۶، ۷۵ و ۸۰ و همچنین در صفحه ۲۵ اشاره غیرمستقیم به ایوان مداین شده است «دی جغد به ویرانه‌ای بخندید/ کاین قصر ز شاهان باستان است» - ارژنگ مانی صفحه ۷۵.

همانطور که دیده می‌شود تلمیحات داستانی با مشهورترین وجه خود در ابیات آمده است

### تلمیحات اساطیری

آب حیوان یافتن بی رنج در ظلمات دل      زان همی نوشیدن و یاد سکتدر داشتن  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۷۸)

نخجیر گاه‌ها و کمان‌ها و تیرهاست      سیمرغ را، نه بیهده در قاف مسکن است  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۲۵۰)

- سیمرغ و قاف صفحات ۲۴ و ۲۵ - داستان رستم صفحه ۶۸ - جمشید و طهمورث صفحه ۷۵.

چند نکته در اشعار پروین قابل توجه است. وی هیچ‌گاه به طور کامل و مستقیم از داستان‌های تلمیحی استفاده نکرده است. نکته دیگر تقریباً می‌توان گفت اشعار مناظره‌ای و مُقطعات وی خالی از انواع تلمیح است. و تنها در بیت زیر که از مناظره «عشق حق» است اشاره‌ای کوتاه به آفریده شدن انسان از خاک کرده است.

چون سر شتم از گل است، از نور نیست      گر گم ریزند بر سر، دور نیست  
(اعتصامی، ۱۳۸۹: ۱۸۵)

## نتیجه‌گیری

در بررسی‌هایی که در دیوان پروین اعتصامی انجام شد، این نتیجه حاصل شد که وی به صورت مستقیم از آیات و روایات در اشعار خود استفاده نکرده است و بیشتر مواقع تنها اشاره‌ای به داستان‌های مشهوری که بر سر زبان‌ها بوده و افراد زیادی از آن آگاهی داشته‌اند بهره جسته است. داستان‌های قرآنی معروفی چون حضرت موسی(ع)، حضرت سلیمان(ع) که بیشترین کاربرد را در اشعار وی داشته‌اند و پس از آن‌ها به ترتیب داستان حضرت ابراهیم(ع)، بهشت شداد، داستان حضرت یوسف، داستان حضرت عیسی، حضرت نوح و گنج قارون. پروین در استفاده از تلمیحات داستانی و اساطیری نیز آشنایی خواننده مردمی شعر خود با داستان‌ها را مدنظر قرار داده و سعی بر آن داشته که در این داستان‌ها به بارزترین ویژگی که سبب شهرت آن‌ها شده اشاره کند زیرا شعر وی تعلیمی و اندرزی و برای فهم عموم مردم بوده است و پروین به خوبی از این ویژگی عوام فهم بودن بهره برده است. از نکات قابل اشاره دیگر باید به استفاده نکردن تلمیحات و داستان‌ها و روایات در مناظرات و مقطعات وی اشاره کرد.

## منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم
۲. آبراهامیان، پرواند. (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نشر نی.
۳. آزاد، محمدرضا. (۱۳۹۰). *بازتاب اسطوره در ادبیات فارسی*. تهران: سمت.
۴. الیاده، میرچا. (۱۳۷۴). *اسطوره و واقعیت*. ترجمه بهمن سرکاراتی. تهران: سروش.
۵. بهار، مهرداد. (۱۳۸۴). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: چشمه.
۶. پناهی، مهین. (۱۳۸۷). «اندیشه فلسفی در شعر پروین اعتصامی». مطالعات زنان، سال ششم، شماره ۲. صص ۶۳ - ۸۸.
۷. توانا، مرادعلی. (۱۳۸۰). *زن در تاریخ معاصر ایران*. تهران: برگ زیتون.
۸. دلریش، بشری. (۱۳۷۵). *زن در دوره قاجار*. تهران: سوره.
۹. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۲). *با کاروان حله*. تهران: انتشارات علمی.
۱۰. صفوی، کوروش. (۱۳۸۴). *نگاهی به معنانشناسی قرآن در ادب فارسی*. تهران: طرح نو.
۱۱. طباطبایی، غلامحسین. (۱۳۸۲). *زن و مشروطه*. تهران: قطره.
۱۲. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۷). *موسیقی شعر*. تهران: آگاه.
۱۳. شمیس، سیروس. (۱۳۹۰). *نگاهی تازه به بدیع*. تهران: میترا.

۱۴. عبیدی و لاوژه، محمدامیر و طاهر. (۱۳۸۹). «*قد ساختاری اشعار پروین اعتصامی*». فصلنامه تخصصی زبان و ادب فارسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سال اول. شماره ۲. صص ۹۹-۱۱۷.
۱۵. قیس‌رازی، شمس‌الدین محمد. (۱۳۸۸). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. به تصحیح سیروش شمیسا. تهران: علم.
۱۶. کسروی، احمد. (۱۳۶۲). *تاریخ مشروطه ایران*. تهران: امیرکبیر.
۱۷. مدرسی، علی. (۱۳۸۹). *شعر تعلیمی فارسی از سنایی تا عصر مشروطه*. تهران: سوره مهر.

### An Educational Interpretation of *Jihad-e-Tabyin* (Explanatory

#### Abstract

A general overview of poetry by female poets after the Constitutional Revolution in Iran reveals remarkable transformations in the social position and roles of Iranian women. During this period, women actively participated alongside men in political, cultural, and artistic centers, joining various struggles. This article examines the poetry of Parvin E'tesami, a prominent female poet, in the aftermath of significant cultural and political upheavals. The aim is to investigate the extent to which women contributed to the rise of nationalist and religious sentiments. One effective method for influencing national and religious communities is the production of cultural content and the elevation of cultural standards through the use of the Quran, Hadith, myths, and historical narratives. Talented Iranian poets have been well aware of this fact. This study employs a descriptive-analytical and library-based approach to analyze the poems of Parvin E'tesami, a key figure of the Constitutional era, demonstrating her impact on the major cultural events and developments of that time. The findings indicate that Parvin E'tesami significantly contributed to society by skillfully integrating Quranic allusions and connecting poetry with religion in the form of admonition and advice, thereby playing a crucial role in promoting ethics within her community.

Keywords: Allusions, Quranic, Mythological, Parvin E'tesami"